

УДК 370.01

ПРОБЛЕМА ДЕВІАНТНОСТІ ДІТЕЙ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

А.М. Самойлов

Анотація. У статті пропонується історико-педагогічний аналіз проблеми девіантності дітей. Девіантність є явищем, в основі якого лежить комплекс причин, на які вказують І. Сеченов, М. Щелкунов, П. Лесгафт, С. Шацький, П. Блонський. У працях А. Макаренка, В. Сухомлинського визначені вимоги до особистості вихователя, який працює з важковиховуваними дітьми.

Ключові слова: важкі діти, важковиховуваність, девіація, девіантна поведінка, перевиховання.

Аннотация. В статье предлагается историко-педагогический анализ проблемы девиантности детей. Девиантность – это явление, в основе которого лежит комплекс причин, на которые указывают И. Сеченов, М. Щелкунов, П. Лесгафт, С. Шацкий, П. Блонский. В работах А. Макаренко, В. Сухомлинского определены требования к личности воспитателя, который работает с трудновоспитуемыми детьми.

Ключевые слова: трудные дети, трудновоспитуемость, девиация, девиантное поведение, перевоспитание.

Summary. In the article is proposed historic-pedagogical approach to the examination of the problem of the deviation of children. The devianable – this is the phenomenon, at basis of which lies the complex of the reasons, to which show to I. Sechenov, M. Schelkunoff, P. Lesgaft, S. Shatskiy, P. Blonskiy. In the works of A. Makarenko, V. Sukhomlinskiy definite requirements to the personality of the educator, who works with the difficult-to-raise children.

Keywords: difficult children, the difficult-to-raise, the deviation, the deviational behavior, the re-education.

Постановка проблеми. Девіантна поведінка школярів – це проблема, якою займаються представники різних наук. Девіантні прояви у поведінці людини вивчаються філософами, соціологами,

лікарями, психологами, педагогами. За кордоном психологія девіантної поведінки склалася як самостійна наука. В Україні дослідження вчених у галузі поведінки, що відхиляється, активізувалися лише в останні роки. Важливою умовою педагогічної профілактики девіантної поведінки є визначення еволюції поглядів на сутність та витоки цього явища в історії педагогіки.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Проблема перевиховання складних дітей і підлітків має свою попередню історію. Загальні теоретико-методологічні основи важковиховуваності обґрунтовано в працях П. Блонського (доведено нежиттєздатність теорії моральної дефективності неповнолітніх, визначено фактори соціального розвитку особистості); Г. Ващенко (з'ясовано загальні закономірності виховної роботи з контингентом соціально не захищених дітей і підлітків, виявлено причини важковиховуваності); А. Макаренка (обґрунтовано поняття безпритульності, розроблено новаторську систему роботи з важковиховуваними дітьми та методику виховання в колективі); Н. Крупської, А. Луначарського (розкрито принципи колективізму шкільного життя, політехнізму трудової школи); досвід педагогічної роботи установ соціального виховання, державних структур і громадських організацій відображено в дослідженнях В. Виноградової-Бондаренко, Ф. Іванова, С. Коваленко, С. Сумного, С. Чеха та ін. Психологічні основи проблеми досліджували Л. Виготський, А. Залкінд; соціально-правовий захист неповнолітніх – М. Гернет, В. Рубінштейн.

Мета статті: на основі аналізу історико-педагогічної літератури визначити еволюцію поглядів на проблему девіантної поведінки у вітчизняній педагогіці.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес до проблеми поведінки, що відхиляється від норми, в Україні виник наприкінці XIX століття, що було обумовлено реформуванням соціально-політичного життя, переходом до нової нормативно-ціннісної системи. В суспільстві з'явилися люди, які не могли пристосуватися до нових соціальних стандартів, і їх поведінка сприймалася оточенням як соціально небезпечна. С. Завражин, аналізуючи стан проблеми девіантної поведінки людей у дореволюційній Україні, в своєму дослідженні відзначає, що середовищем проявів девіантної поведінки стають вулиця, сім'я, сусідські відносини. Стимулюють девіантну поведінку соціально-економічні умови, сімейно-побутові відносини, незрілі потреби [2].

Одним з перших учених, хто обґрунтував науковий підхід до вивчення питань сутності та попередження девіантної поведінки, був І. Сеченов. Видатний російський фізіолог встановив залежність людської поведінки від внутрішніх і зовнішніх умов. Він вважав, що моральне почуття виховується, а не дається від народження, тому за умов правильного виховання можна виправити небажану поведінку. Кінцевий результат такої діяльності буде залежати від того, наскільки своєчасно вона почнеться. Чим раніше розпочати процес перевиховання, тим продуктивнішими будуть його результати [3].

Велика заслуга в обґрунтуванні зв'язків між модальністю поведінки і характерологічними особливостями дитини належить видатному вченому М. Щелкунову. Він вважав, що такі якості характеру, як дратівливість і вразливість можуть набувати в одних випадках вигляду моральної виродливості, а в інших – високої духовності, чутливості. Учений зазначав, що результат буде залежати від умов середовища і виховання. Таким чином, у своїх наукових працях М. Щелкунов акцентував увагу на необхідності врахування біопсихічних особливостей особистості за умов ведучої ролі мікросоціальних факторів детермінації поведінки дітей, що має відхилення [4].

Проблему девіантної поведінки видатний педагог К. Ушинський розглядав з позиції соціологізаторського підходу. В генезисі дитячої злочинності він найбільш вагомим причиною вважав відсутність своєчасних виховних впливів. Виходячи з цієї позиції, К. Ушинський одним з перших у вітчизняній педагогіці вніс пропозицію щодо використання профілактичних мір у вирішенні проблем девіантної поведінки. Серед важливих педагогічних умов профілактики девіантності учений зазначив такі: всебічність вивчення вихованця, індивідуальний підхід до проблем кожної дитини, єдність педагогічних вимог [5].

Необхідність своєчасного діагностування відхилень у поведінці дітей висловлювалась і П. Лесгафтом. Ученим була запропонована класифікація основних типів дітей, у якій були описані якісні відмінності проявів відхилень у поведінці людей, що створювало можливість для діагностичної роботи та побудови навчально-виховного процесу відповідно до рівня морального і розумового розвитку вихованців. Описані П. Лесгафтом дитячі типи особистостей відповідають трьом ступеням розумового і морального розвитку дитини. Лицемірний тип особистості відповідає, за П. Лесгафтом, першому рівню і характеризується переважанням наслідувальних зразків поведінки; честолюбний тип характеризується слабкими здібностями аналізу і рефлексії, але водночас прагненням до першості; добродушний тип належить до третього рівня розвитку, ці діти відрізняються звичкою розмірковувати, аналізувати явища і керуватися цими висновками в поведінці [2].

Проблема важковиховуваних дітей особливого значення набула в перші роки Радянської влади, після громадянської війни, коли значно зросла кількість безпритульних дітей. Особливості девіантної поведінки цієї групи дітей висвітлили у своїх працях П. Блонський, Л. Виготський, В. Кашенко, А. Макаренко, С. Шацький.

Робота С. Шацького і його колег у школі-колонії підготувала вченого до глибокого пізнання проблем дитинства, надала досвіду розуміння особливостей стосунків між важкими дітьми, між дітьми і дорослими. С. Шацький наполягав на важливості вивчення особистісних якостей школярів, акцентував увагу на необхідності навчитися розуміти внутрішній світ дітей, а не тлумачити їхню поведінку з позиції дорослої людини. Особливого значення С. Шацький надавав можливості використання виховних умов середовища, а також здатності дорослих людей активно і позитивно впливати на дітей, гальмуючи вплив факторів, що діють шкідливо. У цих рекомендаціях щодо виховання важких дітей С. Шацький спирався на розроблену К. Ушинським програму комплексного вивчення особистості та його думки щодо особливої відповідальності вихователя за цю справу [6].

Велика заслуга у розробці наукових основ виховання і навчання важких дітей належить лікарю і педагогу В. Кашенко. Головним стрижнем його педагогічної діяльності було прагнення допомогти дітям зрозуміти власне «Я», свідомо боротися з особистісними вадами, вибудувати і загартовувати свій характер. Цінним внеском у розвиток педагогічної науки є теоретичні розробки вченого та практичні рекомендації щодо вивчення особистості дитини. Зокрема, В. Кашенко вважав, що діагностичні процедури у вивченні особистості дитини повинні бути спрямовані на виявлення об'єктивних показників поведінки, що відхиляється від норми. Значна відмінність між здоровими дітьми і тими, хто має особливі потреби, полягає у тому, що певні ознаки поведінки у дитини, яка розвивається нормально, є випадковими, несистемними, від них можна звільнитися за необхідності та завдяки вольовому зусиллю. Дослідник вважав, що для визначення девіантності необхідно, щоб відхилення були достатньо значущими, а саме, щоб вони так чи інакше практично відображалися у поведінці дитини в суспільстві.

У контексті історико-педагогічного дослідження девіантності інтерес викликають роботи видатного педагога і психолога П. Блонського. На його думку, важкі діти потребують особливої уваги з боку педагогів. Учений наполягав на тому, що в особистості важкої дитини приховані сили, що спроможні змінити негативну спрямованість поведінки. Завдання педагога – виявити ці сили, стимулювати їх розвиток. П. Блонський вважав, що педагогічними умовами перевиховання важких дітей є: творче співробітництво вчителя і учня, оптимістична позиція педагога, спрямованість діяльності на розвиток позитивних сил дитини. Відповідають сучасній практиці виховної роботи показники поведінки дитини, що нормально розвивається, сформульовані П. Блонським. До таких показників П. Блонський відносив: багатогранність інтересів, здатність захоплюватися одночасно різними видами діяльності, творче вирішення поставлених завдань, достатній розвиток мовлення, вміння спілкуватися з різними людьми, ініціативу. Поняття норми, сформульоване П. Булонським, було покладено в основу класифікації відхилень у поведінці дітей:

1. Учні – дезорганізатори, важковиховуваність яких обумовлена нестриманістю, розгальмованістю моторики. Для них характерні вигуки, розмови на уроках, бігання на перервах, невідповідність поведінки вимогам вчителя, конфлікти з товаришами, впертість.

2. Важковиховувані діти з невисоким рівнем загальної культури, елементарною невихованістю. Ознаки поведінки дітей даної групи часто сполучаються з особливостями зовнішніх проявів осіб першої групи.

3. Важковиховувані діти з порушеннями психопатичного характеру (діти, які схильні до афективної поведінки) [7].

На думку П. Блонського, за всіх випадків, коли дитина виявляє відхилення в поведінці, необхідно зрозуміти сутність цих відхилень, виявити їх причини і створити умови для подолання недоліків. Це положення засновано на твердій позиції П. Блонського щодо моральності, яку він розглядав як складне явище, що має не біологічні, а соціальні корені. Захист цих поглядів був боротьбою вченого з поширеною у тридцятих роках теорією «моральної дефективності», згідно з якою діти, з якими не справлялися малокваліфіковані педагоги, зараховувалися до категорії морально-дефективних. П. Блонський стверджував, що діагноз стану розумового розвитку може ставити тільки фахівець. Він наполягав на тому, що за відсутності реальних хвороб педагоги мають справу з педагогічною занедбаністю. Вже в ті часи вчений складає план вивчення дитини, що є доцільним і сьогодні: анкетування (анамнез), тестування (порівняння з нормою розвитку), діагноз, етіологічний аналіз, педагогічні рекомендації. Дану структуру покладено в основу сучасного діагностичного підходу до вивчення дитини.

Намагання допомогти педагогам вирішити проблеми важких дітей є спрямуванням педагогічної діяльності Л. Виготського. Вихідною позицією вченого було положення про необхідність цілісного знання про розвиток людини. Обґрунтовані видатним психологом принципи діагностичного вивчення особистості, необхідність динамічного і системного підходу в виховному впливі на важку дитину знаходять відображення і в сучасних дослідженнях. Відомо, що в тридцяті роки педологи часто використовували як ведучий метод дослідження психометричні тести, внаслідок чого нормальних дітей направляли на навчання до допоміжних шкіл. У цьому плані актуальними є рекомендації Л. Виготського щодо тестових випробувань: тести повинні органічно застосовуватися в поєднанні з довготривалим цілеспрямованим спостереженням, вивченням продуктів дитячої діяльності, ігор, всіх особливостей поведінки дитини. Тільки тоді педагог може робити висновок про характер важковиховуваності дитини [8].

Велика роль у визначенні вимог до особистості педагога-вихователя важких дітей, становлення його педагогічної майстерності належить А. Макаренку, який значну частину своєї педагогічної діяльності присвятив перевихованню безпритульних дітей та неповнолітніх правопорушників. А. Макаренко вважав, що правопорушники – це діти, які потребують, насамперед, допомоги. Характер роботи з важковиховуваними дітьми і підлітками залежить як від особистості педагога, так і від виховних прийомів, які він обирає.

Одним з головних факторів, які, на думку А. Макаренка, впливають на формування поведінкових девіацій є соціальне середовище [9]. Причиною формування негативних рис характеру може бути і неправильно організоване виховання. В зв'язку з цим, А. Макаренко великі вимоги пред'являв до підготовки педагогів. Важливими якостями особистості вихователя він вважав високу кваліфікацію, діловитість, доброзичливість, чуйність, терпимість, справедливість, здатність до експериментування, вміння знаходити оптимальні способи педагогічного впливу.

Великий внесок у вирішення проблеми перевиховання важковиховуваних дітей зробив В. Сухомлинський, педагогічні думки якого пронизані ідеями гуманізму. Головним завданням виховної роботи з важкими дітьми видатний педагог вважав, насамперед, «...уміння бачити та розвивати в дитині все найкраще» [10, с.5].

Висновки. Отже, поняття «важковиховувані діти» увійшло до педагогічної науки в 30-і роки ХХ століття. Нині цей термін укорінився в словниках з педагогіки і психології. Уявлення про «важковиховуваність» постійно еволюціонували упродовж усього розвитку суспільства, змінювалося розуміння причин, суті, змісту й основних її ознак.

Проаналізувавши педагогічну літературу, ми дійшли висновку, що автори по-різному трактували поняття «важковиховувані діти». С. Шацький у своїх роботах відзначав, що важкі діти – це діти, які живуть в несприятливих умовах міста і «вбирають» у себе погані сторони дорослого життя. Л. Виготський пов'язував проблему важковиховуваності з віковими особливостями: важка дитина – це підліток, оскільки саме підлітковий вік є важким. Близькими є погляди П. Блонського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, які головною причиною появи важковиховуваності називають педагогічну занедбаність.

Література

1. Воспитательная работа с трудновоспитуемыми учащимися. – М.: Высшая школа, 1982. – 168с.
2. Завражин С.А. Подготовка педагогических кадров к работе с трудновоспитуемыми детьми и подростками в учреждениях Наркомпроса РСФСР (1917-1935гг.): Дисс...к.п.н. – М., 1989. – 210 с.
3. Сеченов И.М. Избранные произведения. В 2-х т. / И.М. Сеченов. – М.: АПН СССР, 1952. – Т.1– 772 с.
4. Щелкунов Н.В. Избранные педагогические сочинения / Н.В. Щелкунов. – М.: АПН РСФСР, 1954. – 403 с.
5. Ушинский К.Д. Человек как предмет познания: Собр.соч. в 11 т. Т.8. / К.Д. Ушинский. – М., 1950. – 390 с.
6. Шацкий С.П. Острые вопросы педагогического образования // Избранные педагогические сочинения в 2-х т. / С.П. Шацкий. – М., 1980. – Т.2.– 323 с.
7. Андреев С.И. Теория и практика подготовки педагогов к воспитательной работе с нравственно аномальными подростками: Автореф. дис... д.п.н. – М., 1998. – 36 с.
8. Виготский Л.С. Диагностика развития и педагогическая клиника трудного детства. – М.: Учпедгиз, 1936. – 255 с.
9. Макаренко А. С. Сочинения / А.С. Макаренко. – М., 1958. – Т.5. – 377 с.
10. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения. В 3-х т. / Сухомлинский В.А. – М.: Педагогика, 1981 – Т.3. – 640 с.